

'Nederlandse kerken zwegen niet over jodenvervolging'

door Leontine Veerman

„Het is mijn overtuiging dat je er met verkeerde schuldgevoelens niet komt. Ik denk dat je met dankbaarheid mag terugdenken aan wat christenen, en zelfs de kerken, gedaan hebben voor de joden in de Tweede Wereldoorlog.“

Ds. Johan Snoek (70), gereformeerd emeritus-predikant, is er met de joden niet minder strijdvaardig op geworden. In het najaar vorig jaar werd van zijn hand *De Nederlandse kerken en de joden 1940-1945* gepubliceerd, waarin Snoek beschrijft hoe verre de Nederlandse kerkgenootschappen zich publiekelijk over de jodenvervolgving hebben uitgesproken.

Het valt op, schrijft Snoek, dat niet alleen de historicus, maar ook de coörsnee-Niederlander vaak een vrij duidelijk omlijnde mening heeft over het onderwerp dat ons bezighoudt. Over het algemeen is men van oordeel dat de kerken gezwezen hebben, met name als het gaat om de rooms-katholieke kerk.

Een onjuiste voorstelling van zaken, meent Snoek. Over de vraag of de kerk genoeg heeft gesproken valt te twisten, maar gesproken heeft zij. En juist het episcopaat heeft het antisemitisme met zoveel woorden in de kerken afgewezen. Het verwijt dat de kerken gezwezen hebben is dus onverdiend. Dat aan te tonen is voor Snoek een kwestie van historische rechtvaardigheid. „Er waren lichten in het duister en die moeten het ongenueanceerde zwart-wit denken corrigeren. Er moeten grijstinten worden aangebracht.“ De handschoen van Snoek werd onder anderen opgepakt door dr. Hans Jansen, hoogleraar aan de Vrije Universiteit te Brussel en bekend vanwege zijn *Christelijke Theologie na Auschwitz*.

Op grond van talrijke documenten bewijst Jansen dat paus en bisschoppen, ook de Nederlandse collega's, vóór en tijdens de oorlog racistische elementen in de anti-joodse wetgeving van de nazi's hebben veroordeeld, maar tegelijkertijd voorstanders waren van een gematigde apartheidspolitiek met betrekking tot de joden.

Pas toen het leven van de joden met de dood werd bedreigd, voorjaar 1942, werd het volgens Jansen de dure plicht van paus en bisschoppen om voor joden in de bres te springen. Want „zij mogen niet gedood worden, opdat het christenvolk de goddelijke wet niet vergeet.“

Polemiek

De ban van goed en kwaad, zo is gebleken uit de polemiek die volgde, is ondanks pogingen van historici als Hans Blom niet opgeheven. Als het gaat om gedrag in de Tweede wereldoorlog blijven mensen denken in termen van goed en fout. Eens zullen ze het niet worden, want iedereen heeft per slot van rekening zijn eigen verwachtingen, waarden, ervaringen en, uiteindelijk, waarheid.

Toch is zijn apologie Snoek alle inzet waard: „Ik denk dat het verleden zijn weerslag heeft op het heden. Het feit dat in bepaalde kringen een zwarte legende bestaat met betrekking tot de rol van de kerken in de oorlog, heeft negatieve gevolgen voor de joods-christelijke betrekkingen. Dat moet men corrigeren.“ Bovendien, aldus Snoek, blijft het noodzakelijk antisemitisme te bestrijden. Met het oog daarop is het volgens hem van belang dat het positieve niet onder de mat wordt geveegd en dat men niet alleen het negatieve aan de kaak stelt. Het positieve in de houding van de kerken in de Tweede Wereldoorlog heeft een belangrijke voorbeeldwerking waar men nu uit kan putten.

„Het feit dat de kerken in de oorlog hun nek hebben uitgestoken voor de joden is een bemoedigend teken in de joods-christelijke betrekkingen,“ aldus Snoek. Hij durft op grond van zijn onderzoek zelfs drie prijzen weg te geven: aan de hervormde kerk omdat ze de vervangingstheologie (de christelijke kerk in plaats van Israël) vroegtijdig hebben afgeschaft, de gereformeerde kerken omdat individuele leden, en Snoek baseert zich hierbij op Lou de Jong, relatief de meeste onderduikers hebben geholpen, en de rooms-katholieke kerk vanwege de officiële protesten tegen de anti-joodse maatregelen. De rooms-katholieke kerk, concludeert Snoek, springt er

Geen onnodige schuldgevoelens

in dat opzicht uit. Met name Hans Jansen maakt, ofschoon hij toch van katholieke afkomst is, de fout dat hij het goede van wat de Nederlandse bisschoppen hebben gedaan niet ziet, vindt Snoek: „Ik vrees dat Jan-

sen een soort dogmatische vooringenomenheid heeft, in de zin van: de rooms-katholieke kerk heeft het altijd slecht gedaan, dus ook in de Tweede Wereldoorlog.“

Het zou oneerlijk zijn de fouten niet toe te geven. Je kunt stellen dat er zeventien eeuwen lang antisemitisme is geweest in de r.-k. kerk, maar het zal op de lange duur de dialoog niet bevorderen als je het positieve niet wil erkennen.“

In protestantse kringen en in joodse kring wordt Hans Jansen volgens Snoek serieuzer genomen dan hij verdient. Want behalve dat hij vooringenomen is, doet Jansen weinig aan bronnenonderzoek en is hij niet nauwkeurig, aldus Snoek. De emeritus-predikant dacht aan Jansen toen hij schreef: „Sommige scribenten over de Tweede Wereldoorlog lijken te schrijven vanuit de eigen rustige en veilige studeerkamer, zonder iets te beseffen van de angst en de pijn van toen; zonder zelfs maar te proberen, zich in de situatie van toen te verplaatsen...“ Eerlijkheid is een deugd die door Snoek hogelijk wordt gewaardeerd. „Je moet kunnen zeggen wat je werkelijk beweegt“. Dat blijkt uit zijn bijdragen aan de discussie.

Tevens kent hij zijn beperkingen. Gevraagd naar zijn gedachten voor een 'theologie na Auschwitz' zegt Snoek geen groot theoloog te zijn. „Joden zijn het volk van het Verbond. Dat blijft overeind staan. Ik denk dat het goed is dat wij op veel punten bij de joden in de leer gaan. Dat betekent niet dat wij onze eigen identiteit daarbij moeten uithollen. Zoals rabbijn Van de Kamp heeft gezegd: het kan niet in het christelijke geloof dat je bepaalde dingen prijsgeeft.“ Ook met betrekking tot de Meidagen zoekt Snoek aansluiting bij de joodse traditie. Het joodse idee van gedenken, zegt hij, is belangrijk: „Alleen wil ik het niet betrekken op de dialoog tussen joden en christenen, maar op ons persoonlijk leven. Gedenken moet zijn weerslag hebben op de hedendaagse manier van omgang met onze naaste.“

Ofschoon een correctie op het heersende beeld van de Nederlandse kerken in de oorlog noodzakelijk is, mag dat volgens Snoek niet leiden tot een nieuwe vorm van christelij-

ke arrogantie en triomfalisme. Hij mist als het gaat om onze naaste tot op de dag van vandaag een zekere radicaliteit, zowel in als buiten de kerk.

Snoek: „Van de kerk mag je wat verwachten. We hebben een hoge pretentie, die we helaas maar zelden in de praktijk waarmaken.“

dagblad Trouw

2 mei 1991.

Visie op 'r.-k. kerk en joden' tegelijk te zwart en te licht

door Hans Jansen

In het *Trouw*-interview spreekt ds. Johan Snoek de vrees uit dat „Jansen een soort dogmatische vooringenomenheid heeft, in de zin van: De rooms-katholieke kerk heeft het altijd slecht gedaan, dus ook in de Tweede Wereldoorlog.“ Ik kan hem verzekeren dat deze vrees elke grond mist.

Ik ben in de katholieke traditie, waaraan ik zeer veel te danken heb, opgevoed en heb na de oorlog tijdens mijn studie veel te horen gekregen over het verzet van de katholieke kerk in Nederland tegen de jodenvervolgingen. Daardoor begreep ik al vroeg dat de katholieke kerk in Nederland niet gezwegen had en waarom kardinaal De Jong, de toenmalige aartsbisschop, in katholieke en niet minder in niet-katholieke kringen het symbool van kerkelijk verzet was geworden. Ik kan me herinneren dat het moedig spreken van aartsbisschop De Jong dikwijls werd vergeleken met het onbegrijpelijke zwijgen van paus Pius XII.

Snoek geeft daarentegen in zijn boek zelf blijk van vooringenomenheid jegens de r.-k. kerk, omdat hij een zeer ongenueanceerde visie op het antisemitische verleden van de katholieke kerk heeft. Hij schrijft namelijk: „Onzes inziens mag kennis van wat er in de loop der eeuwen door de r.-k. vaders jegens het joodse volk miszegd en misdään is, er niet toe leiden dat men zijn ogen sluit voor het goede dat er tijdens de Tweede wereldoorlog is gebeurd. Veeleer vormt het verleden de donkere achtergrond waartegen het opkomen voor de joden door de katholieke kerk in Nederland tijdens de Tweede wereldoorlog des te scherper contouren krijgt“. Elders in het interview zegt Snoek op dezelfde ongenueanceerde wijze: „Je kunt stellen dat er zeventien eeuwen lang antisemitisme in de katholieke kerk is geweest“.

Vertekening

Welnu, ik meen dat Snoek met deze zwart-wit tekening zowel de houding van paus en bisschoppen tegenover de joden in het verleden vertekent (1) als ook die van de Nederlandse bisschoppen tegenover de joden in de Tweede wereldoorlog (2).

Op 2 mei publiceerde *Trouw* een interview met ds. Johan Snoek, auteur van de studie 'De Nederlandse kerken en de joden 1940-1945'. Snoek had in het gesprek nogal wat kritiek op prof. Hans Jansen, bekend vanwege zijn 'Christelijke theologie na Auschwitz'. Op ons verzoek schreef Jansen bijgaande reactie, waarbij hij direct aantekent dat zijn kritische opmerkingen „niets afdoen aan de grote verdiensten van ds. Snoeks publicatie – een goed en bijzonder boek, waarvan ik denk dat iedereen het moet lezen.“

Ad 1): Uit de geschiedenis van de r.-k. klerk zijn veel voorbeelden te geven dat kerkelijke gezagsdragers joden beschermden wier levens gevaar liep. Toen de kruisvaarders in Rouaan, Trier, Worms, Mainz en Keulen joodse wijken wilden binnendringen, hebben verscheidene bisschoppen joden in bescherming genomen en verzet geboden. Veel pausen citeerden in de Middeleeuwen in hun zgn. Jodenbullen de woorden van hun voorganger Innocentius III: „Joden mogen niet worden gedood, opdat het christenvolk de goddelijke wet niet vergete“. De beschuldiging tegen joden dat ze rituele moorden pleegden, werd de eeuwen door gebruikt als een excuus om joden te vermoorden. In 1171 leidde ze tot de executie van de joden van Blois, Parijs volgde in 1180, Erfurt in 1199, Fulda en Wolfsheim in 1235, Valreas in 1247. Tegen het einde van de XVde eeuw waren ongeveer vijftig joodse gemeenschappen uitgeroeid om een misdrijf dat geen jood ooit begaan kon hebben.

Tegen deze moord op joden hebben niet alle pausen en bisschoppen, maar wel vele krachtig geprotesteerd. Om enkele pausen te noemen: Innocentius IV (28 mei 1253), Gregorius X (7 oktober 1272, 7 juli 1273), Martinus V (20 februari 1422), Nicolaas V (5 november 1447) en Paulus III (12 mei 1540). Toen in 1349/1350 de joden ervan werden beschuldigd dat zij in Europa de pest hadden veroorzaakt, heeft paus Clemens VI tegen deze beschuldiging krachtig geprotesteerd, om te voorkomen dat vele duizenden joden werden verbrand.

Alleen in het pauselijke Avignon werden de joden gespaard. Binnen deze historische context van kerkelijk verzet tegen jodenvervolgingen plaats ik het krachtige verzet van de Nederlandse bisschoppen en het zwijgen van Pius XII en andere bisschoppen tijdens de Tweede wereldoorlog. Toen het voor mgr. De Jong vanaf voorjaar 1942 onomstotelijk duidelijk was geworden dat de joden met de dood bedreigd werden, heeft hij zich samen met andere bisschoppen onverzettelijk gedragen in zijn openlijk protest tegen de gruweldaden van de Duitsers. Hetzelfde gold voor enkele Franse en Oosteuropese bisschoppen. Daarentegen is het zwijgen van Pius XII, de Duitse en Poolse bisschoppen toen zes miljoen joden werden vermoord, in strijd met leer en praxis van hun eigen kerk.

Twee jaar

Ad 2). Aan de periode waarin de bisschoppen zich krachtig tegen de deportatie van de joden verzetten, gingen bijna twee jaren vooraf waarin zij over het lot van de joden hebben gezwegen. In februari 1942 is het hele 22 maanden durende proces van discriminatie, stigmatisatie (de zwarte 'J' in het persoonsbewijs) en isolatie zo goed als afgesloten (alleen de stigmatisatie met gele ster in mei 1942 zou nog volgen). Het joodse volksdeel is uit het geheel van het Nederlandse volk weggesneden zonder dat de bisschoppen ook maar één keer hun mond open deden om iets van een afkeuring hierover uit te spreken. Toen alle bisschoppen op 13 januari 1941 kerkelijke maatregelen namen tegen NSB'ers en 3 augustus van datzelfde jaar het lidmaatschap van nationaal-socialistische mantelorganisaties verboden, kapittelden zij katholieken, maar ging het niet over joden. De aartsbisschop protesteerde in september 1941 alleen tegen het verwijderen van scholen van katholiek gedoopte kinderen vanwege hun joodse afstamming. Maar toen nam hij geen joden in bescherming, maar schaapjes van zijn eigen kudde. Tegen het afscheiden van meer dan 52.000 joodse kinderen uit de Nederlandse onderwijswereld tekende hij geen protest aan.

Ook toen de nazi's met hun zwak voor geschiedenis de gele vlek

weer te voorschijn haalden – die voorgoed leek opgeborgen op de rommelzolder van middeleeuwse barbaarsheden – en op 9 mei 1942 verordenden dat joden in Nederland voortaan in het openbaar een gele ster moesten dragen, hebben de bisschoppen hiertegen nooit met even zovele woorden protest aangetekend.

Welnu, Snoek besteedt in zijn boek aan dit zwijgen van de Nederlandse bisschoppen in deze eerste helft van de oorlog nauwelijks aandacht. In ieder geval verdisconteert hij dit niet in zijn eindoordeel over de houding van het episcopaat. Terwijl historici die over deze periode hebben geschreven (Herzberg, Presser, De Jong en Blom) onomstotelijk duidelijk hebben gemaakt, dat over het lot van de 130 000 Nederlandse joden werd beslist toen zij via de weg van discriminatie, stigmatisatie en isolatie uit het geheel van het Nederlandse volk werden afgescheiden.

In zijn conclusie over de houding van de grote reformatorische kerken echter had Snoek moeten verdisconteren dat zij in tegenstelling tot het episcopaat tegen het afzonderen van het joodse volksdeel uit het geheel van het Nederlandse volk wel duidelijk stelling hebben genomen.

Anders

Konrad Adenauer zei in februari 1946 dat in Duitsland waarschijnlijk alles anders zou zijn verlopen als de bisschoppen in 1933 en 1935 onmiddellijk krachtig tegen de invoering van de 'ariëparagraaf' en de Neurenberger wetten zouden hebben geprotesteerd. Wat zou in Nederland het lot van de joden zijn geweest, als de bisschoppen in de eerste twee jaar van de Duitse bezetting niet hadden gezwegen en als zij zich daarbij hadden kunnen beroepen op een niet mis te verstaan protest van Pius XII? Wijlen mgr. Ramselaar vertelde me in 1975, toen we in Jerualem waren, dat kardinaal De Jong na de oorlog er verschrikkelijk onder had geleden dat het Nederlandse episcopaat tijdens de oorlog niet eerder tegen de jodenvervolging had geprotesteerd.

De auteur is bijzonder hoogleraar in de geschiedenis van christelijke literatuur over jodendom en joden aan de Vrije Universiteit te Brussel.